

SOSYALİST EKONOMİK SİSTEMDEN PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞİN NEDENLERİ

Dr. Abdurrahman IŞIK*

ÖZET

Bir ülkenin seçmiş olduğu iktisadi sistem veya modelin sağlıklı işlemesi gelişmişliğine etki eden en önemli faktörlerden birisidir. Bu bağlamda piyasa ekonomisi ve uygulayıcıları üretimi ve refahı arttırdıkları gibi, soğuk savaş döneminde yaşanan yarışta alternatif olan merkezi planlı ekonomiyi geçerek dünyada kaçınılmaz bir durumu yansıtan küreselleşme sürecine girmişlerdir. 90'lı yılların başında dağılan Sovyetler Birliğinin ardından sosyalist sistemin önemini yitirmesi yerine alternatif olarak piyasa ekonomisinin ikame edilmesi süreci son 20 yıllık süreçte geçiş ekonomileri kavramına yeni bir boyut kazandırmıştır. Piyasa ekonomisine geçiş sürecinde bazı ülkeler ciddi direnişler sonucu istenilen başarıyı elde edemezken, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine Avrupa Birliği kapılarını açarak bu süreci diğerlerine göre daha hızlı tamamlamalarını sağlamıştır. Çoğunluğunu BDT üyelerinin oluşturduğu liderliğini Rusya'nın yaptığı ülkelerde ise süreç yavaş ve belirsiz yürüyüşünü devam ettirmektedir. Bu çalışmada sistem olarak sosyalizmin terk edilme nedenleri üzerinde durularak, geçiş ülkelerindeki tecrübeler ışığında serbest piyasa ekonomisi ile karşılaştırılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Piyasa ekonomisi, Planlı ekonomi, Sosyalizm, Kapitalizm, Geçiş Ekonomileri

JEL Sınıflandırması: D12, J11, J16

REASONS FOR THE TRANSITION FROM SOCIALIST ECONOMIC SYSTEM TO MARKET ECONOMY

ABSTRACT

One of the most important factors for the healthy functioning of a country's development level is the system or model preferred. In this context, the market economy and its implementers as they increase manufacturing and welfare won the race against the planned economy during the cold war and entered into the process globalization, which is inevitable in the world. The race to transform centrally planned economies into market economies has led, twenty years later, to one group of countries approaching the finish line, others languishing at various points along the track, and a few barely off the starting blocks. Some Central and Eastern European economies (CEE) and the Baltics are knocking on the doors of the European Union. But in many economies in the Commonwealth of Independent States (CIS), including Russia, there has been uneven progress and prospects remain

* Uluslararası Türkmen Türk Üniversitesi Öğretim Görevlisi

murky. The main objective of this study is to analyze the reasons of abandonment of socialism and comparison with the free market economy.

Keywords: *Market Economy, Planned Economy, Transition economies, Socialism, Capitalism.*

JEL Classification: *D12, J11, J16*

1. GİRİŞ

20. Yüzyıl içerisinde ortaya çıkan ve günümüzde de devam eden eğilim, piyasa ekonomisine geçmeyen ekonomilerin, küreselleşme çağında, açık ekonomiler dünyasında artık rekabet olanağının bulunmadığıdır. Küresel pazarda ekonomilerin var olmaları, rekabet edebilmelerine ve rekabet edebilmeleri ise; piyasa güçlerinin serbest işleyişine izin vermelerine bağlıdır. Diğer yandan, küresel ekonominin rekabetçi yapısına ve piyasa güçlerinin işleyişine ayak uyduramayan ülkeler, ekonomik kriz denilen bir çöküntü ile karşılaşmışlardır. İşte geçiş ülkeleri bu konjonktürel olmayan ekonomik krizle boğuşmaktadırlar.

Olumsuz şartların zorlaştırdığı koşullarda, serbest piyasa ekonomisine geçiş yolunu seçen BDT ülkeleri için problemlerin yoğun hissedildiği bir dönem yaşanmıştır. Ekonomik ve politik değişim de bu bölgelerin, Orta ve Doğu Avrupa ile Baltık cumhuriyetleri seviyesine ulaşabilmeleri için uzun bir sürecin gerekliliğini ortaya koymuştur. Bazı bölgelerde hali hazırda yürütülen reform hareketine rağmen, sistem değişimine yönelik reformların işleyişinde düzensizlikler görülmektedir. Fiyatların ve dış ticaretin serbestleştirilmesi, işletmelere yönelik sıkı bütçe uygulamaları ve verimli alanların mülkiyetinin değişimini öngören reformların çoğu Orta ve Doğu Avrupa ile Baltık cumhuriyetlerinde gerçekleşmişse de bunu BDT ülkelerinin çoğu için söylemek mümkün değildir.

2. SOSYALİST (PLANLI) EKONOMİ VE KAREKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Bazı ekonomistler 20.yy.'ın egemen iki sistemi olarak kapitalist ve sosyalist sistemi varsayarken, diğer bazıları ise bu düşüncenin kesinliğinin tartışmalı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Buna üç gerekçe göstermişlerdir;

Birinci gerekçe, sosyalist sistem kapitalizmle karşılaştırılırken eleştirilerin abartılı ve haksız olduğuna yönelik görüş. Eleştiriler sosyalist sistemi uygulayan ülkeler arasında ekonomi, ve nüfus yönüyle güçlü Çin ile döneminin askeri ve ekonomik yönüyle iki süper gücünden birini temsil eden Sovyetler Birliğinin varlığı ile çelişmektedir.

İkinci gerekçe, iki sistemin varlığının sadece 20.yüzyıla ait bir olgu olması. 21. veya 22. yüzyılın neler getireceğinin tahmin edilememesi.

Üçüncü gerekçe ise, sosyalist sistemin uygulamada çeşitlilik göstermesi. Diğer bir deyişle, sosyalist sistemin tek formatının bulunmamasıdır. Stalin ve Khrushchev dönemindeki uygulama ile

Janos Kador'ın Macaristan'ındaki uygulama yada Gomulka, Gierek ve Jaruzelskinin Polonya'sındaki sosyalizminden farklı olması(Kornai, 2000:27-28).

Sistemlerin karakteristik özellikleri ve sınıflandırılmasına yönelik prensipler Montias tarafından üç madde altında sıralanmıştır: 1- Sistemin mobilizasyon derecesi, 2- Piyasanın etkinliği, 3- Karar vermede merkezîyetçilik ya da çoğulculuk (Montias, 2013:39-40).

Bu bilgiler ışığında, Sosyalist sistem, kapitalist sistemin toplumda tüm fertlerin refahının, tam kullanım ve iktisadi etkinlik ilkelerinin tam sağlanamayacağı düşüncesinden hareketle belirli bir azınlığın refaha ulaşacağı ve ekonomide istikrarsızlık ve dalgalanmaların yaşanacağı tezini savunarak kapitalist sisteme tepki olarak ortaya çıkmıştır. Sosyalist sistemin bir tanımı yapılacak olursa; *Üretim araçları mülkiyetinin kamuya ait olduğu, bu araçların insanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere toplumu yöneten organ tarafından üretime tahsis edildiği iktisadi organizasyon biçimidir* (Şahin, 2002: 36-37).

Sosyalizm öncelikli olarak sosyal bir sınıf konumunda bulunan burjuvaziye ve kapitalist zihniyeti ortadan kaldırarak kapitalizmin neden olduğu aksaklıkları yok etmek, bunun devamında da 1917 sonrasında sanayileşmenin geliştirilmesinde rol oynayacak komünizmin kurulması gibi iki temel rolü üstlenmiştir. Bu iki görevin yerine getirilebilmesi amacıyla, Lenin'in deyimıyla Proletaryanın egemen bir sınıf olarak örgütlenmiş şekli olan devletin müdahalesinin kaçınılmaz olduğu varsayılmıştır (Albertini, 1995: 53).

Sosyalist sistem, Marksist kuram çerçevesinde devletin oluşumunu sağlayacak üç aşamada gelişimini gerçekleştireceği ileri sürülmüştür. Buna göre ilk aşamada proletaryanın siyasal iktidara sahip olarak örgütlenmesini tamamladığı yapıyı kapsamaktadır. Bu aşamaya işçi devleti aşaması da denilmektedir. Sovyet anayasasının birinci maddesinde “SSCB, işçi ve köylülerin sosyalist devletidir” şeklindeki tanımlanarak yasallaşmıştır (Çam, 1987: 191). Bu süreçte zihniyet değişimini sağlamaya yönelik devlet tarafından uygulanacak politikalara ihtiyaç vardır (Albertini, 1995: 53). Bu yönüyle devlet, sosyalist dönüşümü sağlamanın ön koşulu olan toplumsal mülkiyeti gerçekleştirmek için üretim araçlarının devletleştirilmesi ve özel mülkiyetin kaldırılmasını sağlama yönünde işlev görecektir. Bunun yanında, “herkese emeğine göre iş” şeklinde ifade edilen bölüşüm yöntemi devam edecektir. Böylece ilk aşama hem sosyalist hem de kapitalist unsurlara sahip bir görünüm arz edecektir (Trotsky, 1998: 75).

İkinci aşama sınıfsız toplumun ilk evresi olarak ifade edilen sosyalizm aşamasıdır. Bu aşamada sosyalizm, sınıfların ve meta üretiminin ortadan kalktığı, emeğin toplumsallaştığı, planlanmış üretimin piyasanın etkilerinden tamamen kurtularak toplumsal ihtiyaçların karşılandığı süreci içermektedir. Bu aşamada da “herkese emeğine göre” ilkesi geçerlidir (Özügürlü, 2002: 3).

Sosyalizm ilk iki aşamayı gerçekleştirirken devlet müdahalesine dayanmak mecburiyetindedir. Sınıfsız toplumun üst aşaması olan komünizmde devlet tümüyle ortadan kalkmış ve “ Herkesin

kapasitesine göre” (Özgüven, 1992: 150) ve “herkese ihtiyacı kadar” ilkesi yürürlüktedir. Dolayısıyla bu bölüşüm ilkesinde hiçbir hukuk kurumuna gerek kalmayacağı varsayılmıştır. Buna göre planlama, doğrudan ihtiyaç önceliklerinin belirlendiği bilinçli kararlara dayalı bir kaynak dağılımını ifade etmektedir (Özügurlu, 2002: 3-4).

3. SOSYALİST SİSTEMİN İŞLEYİŞİ VE KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Sosyalist sistem, kapitalist sistemden kaynaklanan adaletsiz bölüşümün giderilmesi ve sosyal refahın her fert için sağlanmasını hedeflemiş olsa da gelinen noktada istenilen sonuca ulaşamamıştır. Hedeflenen amaçlara ulaşmak için sistem savunucuları tarafından ileri sürülen üç aşama olan, proletaryanın iktidara sahip olması, sosyalizm ve komünizm aşamaları gerçekleştirilememiştir. Komünizm aşamasının gerçekleşebilmesi için ilk iki aşamada güçlü role sahip olan merkezi yönetim ve bürokrasi sahip olduğu ayrıcalıkları kaybetme endişesiyle istenilen performansı ve değişimi gerçekleştirilememiştir. Çünkü komünizm aşamasıyla devlet ortadan kalkacak ve bölüşümü sağlayacak herhangi bir kurumun varlığına ihtiyaç duyulmayacaktır. Bu nedenle gücü elinde bulunduran bürokrasi baskı ve sindirme politikasını kullanmaktan çekinmemiştir. Bu politikalar Stalin döneminde zirveye ulaşmıştır. Leon Trotsky, devletin totaliter karakterinin ardında bürokrasinin ayrıcalıklarını koruma ve devam ettirme dürtüsünün bulunduğunu ileri sürmüştür. Bürokrasi, toplumsal tepki ve protestoların sınıf mücadelesi olarak gösterilmesine izin vermemiştir. Bu durum, kitlelerin yok edilmesi pahasına Stalin tarafından engellenmiştir (Rogovin, 2004).

SSCB’de uygulanan sistemin baskı ve sindirmeye dayalı yönetim anlayışı sistemin kuruluş aşamasının bir ürünüdür. Sistem ekim devrimi öncesinde Çarlık Rusya’sı koşullarında yeraltında örgütlenmiş ve devrim sonrasında disiplin ve itaatin ön plana çıktığı bir yapıya bürünmüştür (Kışlalı, 1997: 251-252). Halkın durumunu yansıtan sistem hakkında Ruslara ait şu söz çok manidardır; “Hiç kimse işsiz değil, fakat hiç kimse çalışmıyor. Hiç kimse çalışmıyor fakat herkese ücret ödeniyor. Herkese ücret ödeniyor, fakat satın alacak bir şey yok. Satın alacak bir şey yok, fakat herkes ihtiyacını karşılıyor. Herkes ihtiyacını karşılıyor, fakat herkes şikâyet ediyor. Herkes şikâyet ediyor, fakat ne zaman oy kullanma zamanı gelse herkes evet diyor.” (Aktan, 2000: 6) Dolayısıyla devrim sonrasındaki ayrıcalıklara rağmen halkın önünde herhangi bir alternatifin bulunmaması, konumu kabullenmeyi doğurmuştur. Bu kabullenme üretim faktörlerinin etkisiz kullanımını beraberinde getirmiştir. Aslında bu durum tek partinin üstlenmiş olduğu roldeki eksiklikten kaynaklanmaktadır. Komünist parti kuruluşunda “demokratik merkeziyetçilik” ilkesini taşıırken uygulamada merkeziyetçiliğin işlediği oranda demokratiklik işlememeye başlamıştır.

Sistemden kaynaklanan toplumcu düşünce kapitalist sistemdeki şahsi çıkar güdüsünün yerini alamadığı, aksine rollerde değişikliğin yaşanmasına neden olmuştur. Kapitalist sistemde burjuvaziyi kâr peşinde koşan girişimci oluştururken, sosyalist sistemde toplumcu düşünce ve dayanışmayı tesis etmeyle görevli olan tek parti yönetimi kapitalist sistemdeki burjuva sınıfını oluşturmuştur. Her şey

merkezi yönetim çerçevesinde şekillendiğinden kişiler yönetime yakınlıklarına göre ayrıcalıklara sahip olmuşlardır.

Sosyalist sistemde temel amaç, adil gelir dağılımı ve refahın yaygınlaştırılmasıdır. Ancak mülkiyeti kamulaştırılmış olan bu ülkelerde, merkezi yönetim tarafından toplumsal eşitlik ilkesinin ne kadar savunulduğuna bakarak yapı hakkında bilgi vermek söz konusudur.

Sosyalist düşünceye göre; sosyalist devrim sonucunda ortaya çıkacak devletlerin, ikili karaktere sahip olacakları öngörülmüştür. Bir yanda, toplumsallaştırılmış mülkiyeti kapitalist düzene karşı savunan sosyalist karakter, diğer yanda ise, devlet belirli bir süre için bir azınlığa belirli ayrıcalıkları sağlamakla yükümlü olduğundan burjuva karakter. Bu sebeple devrim sonunda ortaya çıkan geçiş devleti, burjuvazinin olmamasına karşın, bir burjuva işçi devleti olarak adlandırılmıştır. Sosyalist düşünce, bu şekilde eşitsizliği azaltmayı hedeflemiştir (Rogovin, 2004).

Ancak, 1920’li yılların ortalarından itibaren Sovyetler Birliğinde durum aksi yönde gerçekleşmiştir. Egemen bürokrasi, işçilerin bölüşüm konusunda hiçbir şekilde söz sahibi olmalarına izin vermemiştir. Bunun sonucunda, merkezi yönetim, kendisini güçlü bir kast haline getirmiştir. Sovyetler Birliğinde 1930’ların ortalarında eşitsizlik ve sosyal adaletin yokluğu bağlamında durum gelişmiş kapitalist ülkelere göre daha kötü bir durum arz etmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken önemli hususlardan birisi de, Sovyetler Birliğinin 1920–1930 yılları arasında çok yoksul ve geri kalmış bir görünümde olmasıdır. Dolayısıyla, Sovyetler Birliğindeki ayrıcalıklar konusunun boyutundan çok insanların bilincinde nasıl bir yer ettiği daha büyük bir öneme sahiptir (Rogovin, 2004).

Stalin’in ölümünün ardından, Sovyetler Birliğinde toplumsal gelişim istikrarlı bir şekilde ilerlememiştir. Bürokrasi, totaliter iktidarın ana dinamiğini kaybettikten sonra, toplumsal eşitlik isteyen kitlelere belirli ödünler vermek durumunda kalmıştır.

Öncelikli olarak, halktan düşük ücret alan ve daha az söz sahibi olan katmanların durumunun iyileştirilmesi için, çeşitli sosyal reform ve programlar uygulama koyulmuştur. Bunu takip eden on yılda söz konusu grupların yaşam standartları iyileşme gösterirken, egemen bürokrasinin ve aydınlardan varlıklı olanların durumunda bir kötüleşme yaşanmıştır. Aslında, 1960 ve 1970’lerde aydınlık ve bürokrasi arasında patlak veren anlaşmazlığın temelinde bu gelişme yatmaktadır. Aydınların bir kısmı duruma tepki olarak, muhalefet hareketi içerisinde yer alırken diğer bir kısmı ise dışarıya göç etmeyi tercih etmiştir (Rogovin, 2004).

1960’lı yıllarda yaşam standardında sağlanan genel iyileşmeye karşın, toplumsal koşullar Trotsky’nin sözleriyle tarif edilebilir durumdaydı; “Kelimenin klasik manasıyla sömürü olmamasına karşın, Sovyetler Birliğindeki yaşam koşulları hâlâ kapitalist ülkelerde sömürülen işçilerin seviyesinden düşüktür” (Rogovin, 2004). Bürokrasi kendi mülkiyet biçimlerine sahip olmadığından,

mülk sahibi bir sınıfı temsil etmemekteydi. Bununla birlikte, bürokrasi daha önceki egemen sınıfın bütün olumsuz niteliklerini sergiliyordu.

Ciddi sosyal eşitsizliklerin ortaya çıkması, geniş kitlelerin bilincinde, ekim devriminin büyük toplumsal kazanımlarının – üretim faktörleri ve toprağın toplumsallaştırılması - değerini azalttı. Bürokrasi, emekçilerin ve köylülerin gözünde sosyalizmin adını kötüye çıkarmıştır (Rogovin, 2004).

Üzerinde durulması gereken diğer önemli bir husus, Ekim devrimin, Sovyetler Birliğindeki işçilerden çok, diğer ülkelerdeki işçiler için kazanımlar sağlamasıdır. Sosyalizm tehlikesi, kapitalist ülkeleri kendi işçi sınıflarına büyük sosyal ödünler vermeye zorlamıştır. Devletin toplumsal sorunları çözmek için, üretim bölüşüm ve mübadele ilişkilerine müdahale etmesi kapitalizmin hâlâ göz önünde bulundurmamak zorunda olduğu genel bir kuralı olmuştur. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bütün kapitalist ülkelerde, asgari ücret ve işçilere sağlanan diğer güvenceler başta olmak üzere, kapitalist özgürlüğe sınırlamalar getirilmiştir. Yıllarca bölüşüm konusunda önemli çalışmalar yapıldı; bir taraftan çok az mülk sahibi olanlar için sosyal programlar geliştirilirken, diğer taraftan, gelirler üzerinde sıkı bir denetim mekanizması kuruldu ve bu denetimi temel alan bir vergilendirme politikası takip edilmiştir. Bu önlemler, sadece toplumsal durumu değil, ekonomik durumu da etkilemiştir. Halkın talep gücü artmış ve gelişmiş kapitalist ülkelerde görülen aşırı üretimi dengeleyici bir ağırlık oluşturmuştur. Bütün bu uygulamalara rağmen, kapitalizm hâlâ sosyal eşitsizliği ortadan kaldıramamıştır (Rogovin, 2004).

Sistemde özel müteşebbisin bulunmaması, çalışanların verimliliklerini arttırmalarını sağlayacak ve daha fazla çalışmalarını teşvik edecek bir güdünün olmaması üretimde ciddi problemlerin yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Herkese iş garantisinin sağlanması ve ücretlerde homojenliğin olması işçilerin performanslarını arttırmaları için bir gerekçenin bulunmadığı fikrinin yerleşmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Sovyetler Birliğinde işgücünde verimlilik düşmüş ve merkezi yönetimin tutumu halkta “Onlar bize ödüyor gözüküyor, bizler de çalışıyor gözüküyoruz” (Aktan, 2000: 7) sözüyle de ifade edildiği gibi çalışmamayı teşvik etmiştir. Diğer yandan bir müessesede istihdam zorunluluğu nedeniyle aşırı istihdamın bulunması ve iş yerinde herkesin bir anda çalışma olanağının bulunmaması çalışanlardan bir kısmının sadece maaş dönemlerinde iş yerinde bulunmalarına neden olmuştur. İşte sistemin dağılmasına üzülen ve sistemin yıkılmasına neden olanlara – aslında sistemin yıkılmasında katkıları azımsanmayacak kadar fazladır – lanet okuyanlar çalışmadığı halde ücret alan ve sistemin yıkılmasının ardından bu gelirini kaybeden kesimdir. Bunlar hâlâ BDT ülkelerinde hiç de azımsanmayacak sayıda ve Rusya'nın yeniden bu coğrafyaya hâkim olacağı hülyasıyla yaşamaktadırlar.

Mülkiyet ve bölüşüm biçimleri sosyalizmin temel çıkmazlarından biri haline gelmiştir. Bu amaçla daha sonraki yıllarda yürürlüğe koyulan Perestroyka'nın gelişimi 1988 yılından itibaren

toplumun sosyalist temellerinin yıkılmaya yüz tuttuğu ve kapitalist bir kaosla sonuçlanmakta olduğunu teyit etmiştir. Bu süreci, kültür ve ekonomide yaşanan önemli boyuttaki yozlaşma takip etmiştir.

Sovyetler Birliğinde üretim faktörleri kullanımı ve bölüşümü ile merkezi yönetimin tutumu arasındaki ilişki sosyalist sistemin işlerliğinde yaşanan problemlerin aynası durumundadır. SSCB’de ekonomik yapılanma, planlanmış üretim, dolaşım, bölüşüm süreçlerine dayanmaktadır. Bu süreçlerde kullanılan ücret, faiz ve fiyat sistemi gibi unsurlar planlamaya yardımcı teknik bir düzenleyici mekanizma niteliğinden ileri gitmemiştir. Sovyetler Birliğinde emek arzı plan hedefine göre bölüşüme konu olmaktadır. Sisteme göre, kol işçileri ücret, yönetici ve teknik personel maaş uygulamasına tabidir. Ücretler “herkesten kapasitesine göre ve herkese emeğine göre” (Özgüven, 1992: 150) ilkesine göre belirlenmektedir. Bu kıstas somut bir düzenlemenin sağlanmasında zorluklara neden olduğundan, ücret ve maaşların farklılaştırılmasında meslek seçimi ve meslek içi ilerlemede kullanılan önemli etkenler olmuştur. Buna göre bir çalışanın geliri, mesleki niteliği ve meslek içi performansı göz önünde bulundurularak, primler, fazla mesai, parça başına ücret sistemi gibi uygulamalarla tespit edilmiştir. Diğer yandan çalıştığı sektör ya da bölgenin öncelik sırasına göre ücret farklılaştırma katsayısı kullanılarak ücretler hesaplanmıştır.(Boratav, 1982: 150-153)

Sovyet sisteminde fiyatlar piyasa mekanizması yerine merkezi karar alma organları (Gosplan fiyat bürosu, Ticaret Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, Goskomtsen, yerel yönetim birimleri) tarafından belirlenmektedir (Gregory ve Stuart, 1998: 133). Fiyatlar sadece hesap birimi fonksiyonu olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla plan hedeflerinin belirlenmesinde önemli bir role sahip değildir. Üretim kararlarında fiyatlar yerine belirleyici rol, ihtiyaç önceliklerinin belirlendiği merkezi planlama kararlarına dayalı kaynak dağılımının yapıldığı fiziki ölçümlere verilmiştir. Fiyat sadece bu fiziki hedeflerin değer olarak ifade edilmesinde kullanılan bir araç olmaktan öteye gidememiştir. Bu nedenle üretim tüketici tercihlerine göre yapılmadığından piyasada üretim fazlası ya da üretim yetersizliklerine neden olmuştur. Üretilen ürünün kalitesi, modeli ve kullanılabilirliği göz önünde bulundurulmadığından ürünler sadece ihtiyacı karşılayan fakat estetiği bulunmayan bir görünüme sahip olmuştur. Bu durum üretimde yeniliğin de yok denilecek seviyede gerçekleşmesi sonucunu doğurmuştur.

Ücret, faiz ve fiyatlar planlamada hesap birimi olarak kullanılan temel araçların dışında bir role sahip olmaması ve dolayısıyla üretim ve tüketim üzerinde belirleyici etkilerinin bulunmaması kaynak dağılımında etkinliği de olumsuz etkilemiştir. Kaynakların merkezi yönetim tarafından gerekli fizibilite çalışmaları dışında tahsis edilmesi kaynakların israf edilmesini doğurmuştur. Üretimde kullanılacak faktörlerin ihtiyaçlar doğrultusunda değil de masa başında hazırlanan planlar çerçevesinde tahsis edilmiş olması ihtiyaç dışı üretimin fazlasına neden olmuştur. SSCB istatistiklerinde iktisadi büyüme rakamlarının yüksek olmasına rağmen ekonominin çökmesine neden olan temel sebeplerden birisi de bu durumdur. İktisadi büyüme rakamlarına neden olan üretim yapılmakta ancak yapılan üretim ihtiyacı karşılamamaktadır.

Sovyetler Birliğinde yatırımların temel kaynaklarından birisi olan kredi mekanizması Gosbank kredi planı çerçevesinde yürütülmüştür. Ekonomiye ne kadar kredi açılacağı veya hangi alanda kredilerin kısıllacağı merkezi karar alma organlarına göre belirlenmiştir. Bankacılık sistemine göre, işletmeler kazançlarını günlük olarak devlet bankasındaki hesaplarına yatırmak zorundadırlar. Buna kolhozların kazançları da dâhil edilmiştir. Bütün bu hesaplar bankaların Gosplan çerçevesinde açabilecekleri kredilerin kaynağını oluşturmuştur (Özügürlü, 2002: 7-8) Bu durum devlet idarelerinde yolsuzlukların artmasına neden olmuştur. Devlet işletmelerinde bulunanlar ya da kolhozda üretim yapan çiftçilerin üretim ve satıştan elde ettikleri kazancı düşük göstererek bankaya yatırmamaları sonucu işletmeleri zarara uğratmışlardır. Öyle ki bu durum herkes tarafından kabul edilen bir olgu haline gelmiştir.

4. SOSYALİST EKONOMİLERDE İSTİKRARSIZLIĞIN VE UYGULANAN REFORM POLİTİKALARININ SEBEPLERİ

Sosyalist sistemin en güçlü uygulayıcı ve savunucusu olan Sovyetler Birliğinde ekonomik istikrarsızlığın yaşanması ve uygulanan reform politikalarının nedenini oluşturan temel etkenler kısaca değerlendirilecek olursa;

- Dünyada iki süper güçten biri olan Sovyetler Birliği, bu gücün gereği olarak Üçüncü Dünya Ülkelerinde yürüttüğü politik faaliyetlerini desteklemek amacıyla bu bölgelere önemli ölçüde fon ayırmaktaydı. Bu durum ekonomide ciddi bozulmalara neden olduğu gibi bundan etkilenen Sovyet nüfusun da hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Bu durum, Sovyetler Birliğinin yayılmacı hareketinin sona ereceğinin bir sinyali olarak kabul edilebilir. Buna en güzel örnek, Birliğin son yayılmacı hareketi olan 1979 Afganistan saldırısı ülkede ciddi huzursuzlukların yaşanmasına neden olmuştur (Sheehy, 1995: 8).
- Ekonomik istikrarsızlıkların artmasının diğer bir nedeni de, Birliğin, politikalarını gerçekleştirebilmesi amacıyla, merkezden göç veren konumdan, göç alan konuma gelmesi. Bunun sonucu olarak 1960'lı yıllarda Trans Kafkaslar ve 1970'li yıllardan sonra ise Orta Asya cumhuriyetleri kendi kaderlerine terk edilmişlerdir (Sheehy, 1995:8). Göçün altında yatan temel neden ise Rus nüfusun çocuklarına daha iyi bir gelecek sağlayabilmek amacıyla Rusya'ya dönmek istemeleridir. Bu durum, daha sonra bağımsızlıklarını kazanacak ülkeler için kalifiye eleman yetiştirme fırsatı sağlamıştır.
- Ekonomiye etkileyen temel etkenlerden biriside sistemin yatırım fonu üretememesi ve teknolojiyi yenilememesi konusunda ortaya çıkmıştır. Çünkü 1980'li yıllarda hâlâ fabrikaların çoğunluğu Stalin döneminden ya da İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'dan kalan makinelerle çalışıyordu (Galeotti, 1997:15). 1986 yılında sanayi ve inşaat sektöründeki makine ve donanım en az altı yıllıktı ve bu sermaye stokunun yaklaşık %15'i yirmi yaşın üzerindediydi. Planlara göre, 1986 ile 1990 yılları arasında

mevcut donanımın %45'inin yenilenmesi düşünülmekteydi. Yenilenme oranı makine imalatında 1985 yılında bütün yatırımların değerinin %3,1'i, 1986 yılında %4'ü oranında gerçekleşmiştir. Ancak Sovyet ekonomistleri bunun yeterli olmadığını belirtmişler ve 1987 yılında sivil makine imalatı stokunun %7,5, 1990 yılında %13'e ulaşması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu planlar hiçbir zaman tam olarak gerçekleşmemiş ve yenilenme oranı 1985 seviyesinde kalmıştır (Aven, 1991:179-206).

- Başarısızlığın altında yatan temel etkenlerden birisi de, sektörler arası haberleşme ağının yetersiz olmasıdır (Friedman, 1990:58). Merkezi yönetim sektörler arasında gerekli koordinasyonu sağlayacak düzeyde yeterince güçlü değildi. Hâlbuki yapılacak yatırımların çeşitliliği ve miktarı özellikle sektörler arası ilişkiler açısından çok büyük önem taşımaktadır.

Sosyalist sistemin diğer uygulayıcıları karşısında model olan Sovyetler Birliğinde yaşanan ekonomik istikrarsızlık ve uygulanan reformlarda yaşanan başarısızlıklar daha sonra geçiş ülkeleri olarak tanımlanacak olan ülkeleri farklı arayışlara sevk etmiştir.

4. GEÇİŞ EKONOMİLERİ KAVRAMI VE PİYASA EKONOMİSİNİ TERCİH NEDENLERİ

Geçiş ekonomileri kavramı, yaygın olarak Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kullanılmaya başlanmıştır. Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla beraber, yaklaşık 380 milyon nüfusa sahip 25 civarında ülke sosyalist sistemin başarısızlığından dolayı serbest piyasa ekonomisine geçiş noktasında tercihte bulunmuştur. Bu ülkelerin ekonomileri hâlâ serbest piyasa ekonomisine dönüşümü tamamlayamadığı için geçiş ekonomileri olarak nitelendirilmektedir. Başka bir ifade ile birçok ülkenin planlı ekonomiden piyasa ekonomisi sistemine geçmeye yönelik çabaları geçiş ekonomileri olarak adlandırılmıştır (Schaffer ve Turley, 2000: 437)

Geçiş ekonomilerinin bazı temel özellikleri veya piyasa ekonomisini tercih nedenleri;

- Geçiş ekonomileri, doğal zenginliklerini etkin kullanma açısından zayıf bir görünüm arz etmektedir. Bazı ülkeler doğal zenginliklerden yoksun iken bazıları ise doğal zenginliğe sahip olmasına rağmen, bunu gerçek değeri üzerinden uluslararası pazara ihraç yol ve imkânlarının bulunmaması, gerekli altyapı ve teknolojiye sahip olmaması nedeniyle küresel rekabeti kaybetmişlerdir.
- Bağımsızlığa hazırlıksız olarak yakalanan bu ülkeler, kendilerini, sistem değişiminden kaynaklanan mali kriz içerisinde bulmuşlardır. Makro ekonomik istikrarsızlık, bağımsızlık sonrası geçiş ekonomilerinin temel özelliklerinden birisidir. Hemen hemen bütün geçiş ekonomilerinde, ilk yıllarda hiperenflasyon ve ekonomik büyümede keskin dalgalanmalar yaşanmıştır.

- SSCB'nin dağılması sürecinde, artan ekonomik ve sosyal yozlaşmanın neden olduğu rüşvet ve yolsuzluk geçiş ekonomilerinin ilk yıllarındaki temel sorunlarından birini teşkil etmiştir.
- Kurumsal ve yapısal alandan kaynaklanan işlevsizlik nedeniyle, önemli reform hareketine ihtiyaç duymaktadırlar.
- Kamu açığı, dış açık ve tüketimin yeterince kısılamaması nedeniyle borçlanmaya başvurulması ve bunun sonucu olarak devalüasyonun kaçınılmaz hale gelmesi nedenleriyle milli gelirden düşüş yaşanmıştır.
- Sosyalist sistemin temel unsurlarından birisi de, devletin çalışabilecek güce sahip herkese iş verme zorunluluğudur. Dolayısıyla, SSCB döneminde ihtiyaç olmadığı halde istihdam edilen işgücünün çoğu serbest piyasa koşullarında istihdam edilememesinden kaynaklanan yaygın bir işsizlik söz konusudur.
- Tüketim sübvansiyonları tipik olarak nakit transferlerinden daha çok fiyat kontrolleri ve gelir eşitsizliğinin azaltılması yoluyla sağlanan sübvansiyonların bir karışımı olarak yapılmıştır.
- 1980'li yılların sonlarında sosyal sektörlere yapılan kamu harcamalarının ulusal gelir içindeki payı yüksekti. Bütün geçiş ekonomileri insani gelişme endeksinde kişi başına gelir düzeyi bakımından diğer ülkelere göre daha yüksek bir seviyeye sahipti. Bu gelişme sosyal sektörlere yapılan yatırımların bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. (UNDP, 1998:90)
- Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra bütün ülkelerde yoksulluk artmıştır. Kişi başına günlük 4 dolar olan (1990 yılı satın alma gücü paritesi) yoksulluk standardına göre, eski Sovyetler Birliğini oluşturan BDT ve Orta-Doğu Avrupa ülkeleri hesaplama dahil edildiğinde¹, yoksulluk 1988 yılında toplam bölge nüfusunun %4'ü iken 1994 yılında %32'ye yükselmiştir. 1988 yılında 13,6 milyon olan yoksul nüfus 1994 yılında 119,2 milyona yükselmiştir.(UNDP, 1998: 21) Diğer bir ifadeyle, piyasa ekonomisine geçiş reformları öncesinde, genel olarak yaygın bir yoksulluk bulunmaktaydı.

¹Eski Sovyetler Birliğini oluşturan cumhuriyetler dışında olup ancak sosyalist sistemle yönetilen orta ve doğu Avrupa ekonomilerinde yoksulluk SSCB'ye göre daha düşüktür. Bu bölgede yoksulluğu değerlendirirken SSCB'ye ilişkin sonuçlardan ayrı bir yorumlama yapmak gerekir. Çünkü merkezi sistemle yönetilen sosyalist bloğa dâhil Polonya, Macaristan, Çekoslovakya, Romanya gibi ülkeler politik ve ekonomik olarak SSCB ile birlikte hareket etmelerine rağmen 1991 öncesinde bağımsız ülkelerdir. SSCB'nin ekonomik yardımda bulunduğu bu ülkelerde yoksulluk çok düşüktü. Çeşitli incelemelerde geçiş sonrası değerlendirmeleri yapılırken bu ülkeler eski SSCB ile birlikte yorumlanmaktadır. Bunun nedeni bu ülkelerin de geçiş ekonomileri olmasıdır. Ancak, geçiş sonrası özellikle eski SSCB cumhuriyetlerine ilişkin yoksulluk değerlendirmesi yapılırken orta-doğu Avrupa ülkeleri ayrı olarak değerlendirilmelidir. Eski SSCB cumhuriyetleri ile birlikte değerlendirildikleri takdirde yoksulluk hem geçiş öncesi hem de geçiş sonrası nispeten daha düşük çıkacaktır.

- Okuryazarlık oranının %100'ler seviyesinde olduğu bu ülkelerde, eğitim sisteminde yaşanan erozyon nedeniyle gerekli kalifiye elemanın yetişememesinden kaynaklanan beyin gücünün eksikliği bulunmaktaydı.

Bu niteliklere sahip ülkeler, çare olarak piyasa ekonomisine geçişi sağlayacak olan yapısal reformları uygulama yoluna gitmişlerdir.

SONUÇ

Merkezi planlama sisteminde üretimin hedefi kârı maksimize etmek yerine en yüksek üretim düzeyini gerçekleştirmek olduğundan kapitalist sisteme özgü ekonomik krizlerden bahsedilemez. Sovyetler Birliğinde merkezi planlamaya dayalı üretim sürecinde ortaya çıkan problemler üretim alanı içerisinde çözümlenmişse de, 1970'li yılların ortalarından itibaren üretken kaynakların yetersiz kalması, var olan kaynakların etkin kullanılmaması ve bürokrasinin güçlenerek kapitalist sistemdeki burjuvazinin konumunu alması üretim alanlarındaki sorunları arttırmış ve mevcut koşullardaki çözüm olanaklarını daraltmıştır. Dolayısıyla bu süreç merkezi planlama sisteminde reform hareketlerini zorunlu kılmıştır. Uygulamaya konulan reform paketleri, merkezi planlama içerisinde var olan ancak kapitalist sistemdeki işlevlerinden farklı olan piyasa enstrümanlarının öne çıkarılmasını öngörmüştür. Ancak bu süreçte piyasa yönelimli reform uygulamalarıyla merkezi planlama mekanizmasının bir arada var olmasının neden olduğu çelişki istenilen sonuçların elde edilmesine engel olmasının yanında perestroyka'nın ikinci aşamasından itibaren piyasa ekonomisi unsurlarının varlığını hissettirmesiyle Sovyet ekonomisi kapitalist ekonomik sistemi uygulayan ülkelerin karşılaştığı ekonomik bunalıma açık hale gelmiştir. Bu durum 1991 yılı sonrasında yaşanan hiperenflasyonla kendini göstermiştir. Yaşanan bu problemleri gidermeye yönelik uygulanan reform politikaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Başarısızlığın temelinde iki nedenin varlığı söz konusudur; ilk olarak, Sovyet liderlerinin merkezi planlamanın ekonomik sorunları çözeceği yönündeki inanç ve ısrarlarıdır. İkinci neden ise, kısmi ekonomik reformların ülkede doğrudan ekonomik ve politik dağılmaya katkıda bulunmasıdır.

Merkezi planlamanın 1970'lerin ortalarından itibaren ortaya çıkmaya başlayan sorunların ve bunların çözümüne yönelik uygulanan reform politikalarının başarısızlığı alternatif sistem arayışlarını doğurmuştur. Ancak alternatif olarak düşünülen ve uygulanmaya çalışılan piyasa sosyalizmi, merkezi planlama ve piyasa araçlarının bir arada bulunmasından kaynaklanan çelişki ve işlevsizlik nedeniyle 1991 yılının ardından terk edilerek piyasa ekonomisine geçiş süreci hızlanmıştır.

Sosyalist sisteme yönelik eleştiriler arasında en önemlisi, merkezi planlamada piyasanın statik yapısına nazaran dinamik yapısının ve etkinliğinin zayıflaması olarak gösterilmiştir. Bu görüşün amprik dayanağını Sovyet Bloku üzerinde yaptığı amprik çalışmalarla Peter Murrell belirtmeye çalışmıştır. Murrell çalışmasında kaynakların kullanımı konusunda eski komünist ülkelerin kapitalist

sistemden geri kalmadığını vurgulayarak, dinamik yapıyla yeniliğe açıklıklığı kastettiğini belirtmektedir.(HODGSON, 1998: 428)

Kornai Sosyalist ve Kapitalist sistemi karşılaştırırken şu değerlendirmelere yer vermektedir; (Kornai, 2000:29-30)

- 1) Sosyalist sistemde gücün tek sahibinin marksist ve leninist parti olduğuna bunu kimse ile paylaşmaması buna karşın kapitalist sistemde politik iradenin bunu özel mülkiyet ve piyasa aracılığı ile paylaşması,
- 2) Sosyalist sistemde dominant güç devlet iken kapitalist sistemde ise özel mülkiyet olması,
- 3) Sosyalist sistemin bürokratik kordinasyona karşılık kapitalist sistemde piyasanın kordinasyonu öncelikli olması,
- 4) Sosyalist sistemde gevşek bütçe politikası, üretimde fiyat yerine planlama asıl güce sahipken, kapitalist sistemde sıkı bütçe politikası ve üretimde fiyat mekanizmasının asıl güç olması
- 5) Sosyalist sistemde kronik kıtlık ekonomisinin varlığı, işgücünde verimsizlik ve gizli işsizlik yaygın iken, kapitalist sistemde kronik kıtlık olmamakla birlikte işgücünde kronik verimsizlik ve yaygın konjonktürel dalgalanma da bulunmaması,

Sovyet sisteminin küreselleşen dünya şartlarına ve büyük bir hızla ilerleyen teknolojiye ayak uyduramaması, ekonomik yapının eskimesine ve ihtiyaçlara cevap veremez hale gelmesine neden olmuştur.

Günümüz şartlarında değişimi şart koşan nedenler kısaca şöyle sıralanabilir;

- Totaliter sistemde emek gücünün militarize olması, üretim ve ücretlerin merkezi yönetim tarafından sıkı takibi,
- Üretim araçlarının kolektif mülkiyeti,
- Her türlü çoğulculuğun dışlanması,
- Eğitimin ve bilimin tekelci gücün yönetiminde olması,

Her alanda katı merkezîyetçiliğin yaşandığı ve küçük problemlere dâhi hiçbir pratik çözüm üretemeyen ideolojinin varlığı değişimi zorunlu kılmıştır (Öke, 1999:53).

Kısaca özetlemek gerekirse kapitalizmin alternatifi olarak ortaya çıkan ve insanlara dikte yoluyla kabul ettirilmeye çalışılan sosyalist sistemin ömrü bir asrı dahi bulmamıştır. Yaşanan tecrübeler ışığında ülkeler karşı karşıya oldukları problemin çözümü için yeniden kapitalizm veya diğer adıyla serbest piyasa ekonomisine dönüşüm sürecine girmişlerdir. Ne var ki dönüşümü gerçekleştirdikleri sistem olan kapitalizm, geçen bir asırlık süreçte güdümlü piyasa ekonomisi haline

gelmiştir. Saf kapitalizm’de devletin hiçbir müdahalesi kabul edilmez iken, günümüzde devletin gerektiğinde müdahale ettiği bir sistem haline gelmiştir. Bunun sosyalist sistemin tehdidinin sonucunda ortaya çıktığında şüphe yoktur.

KAYNAKÇA

- Aktan, C. C. (2000) “Liberal Demokrasi Üzerine Özlü Sözler”, Yeni Global Gerçekler, İstanbul, TÜGİAD Yayınları.
- Albertini J.M. (1995) “*Ekonomik Sistemler*”, Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm, çev. Cafer UNAY, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Aven O. P. (1991) “*Economic Policy And The Reforms Of Mikhail Gorbachev: A Short History, What’s To Be Done?, The Proposals For The Soviet Transition To The Market*”, Yale University Press, New Haven And London: 179-206.
- Boratav, K. (1982) “*Sosyalist Planlamada Gelişmeler*”, İkinci Baskı, Savaş Yayınları, Ankara
- Çam, E. (1987) “*Devlet Sistemleri*”, DER Yayınları, İstanbul.
- Friedmann, M. (1990) “*U.S.-Third World Policy Perspectives*”, No. 14, Washington D.C.
- Galeotti, M. (1997) “*Gorbachev and His Revolution*”, New York.
- Gregory P.R. ve Stuart R.C. (1998) “*Russian and Soviet Economic Performance and Structure*”, Sixth Edition, Addison Wesley, Educational Publishers.
- Hodgson, G.M. (1998) “*Socialism against markets? A critique of two recent proposals*”, *Economy and Society*, 27 (4): 407-433.
- Kişlali, A.T. (1997) “*Siyaset Bilimi*”, 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- Kornai, J. (2000) “*What the Change of System From Socialism to Capitalism Does and Does Not Mean*”, *Journal of Economic Perspectives*, 14 (1): 27-28.
- Montias, J.M. (2013) “*A Classification of Communist Economic System*”, *Comperative socialist system: essays on politics and economics*, University of Pittsburgh Press Digital Editions, <http://digital.library.pitt.edu..> 39-40.
- Öke M. K. (1999) “*Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*”, 1. Baskı, Melisa Yayınevi, Bursa, 1999.
- Özgüven A. (1992) “*İktisadi Düşünceler – Doktrinler ve Teoriler*”, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- Özuğurlu, Y, (2002) “*Rusya’da Kapitalist Dönüşüm ve İstikrar Sorunu*”, VI. ERC/ODTÜ Uluslararası Ekonomi Kongresi, Ankara.

Rogovin, V.Z. (1996) “*Sovyetler Birliği’nde Toplumsal Eşitsizlik, Bürokrasi ve Sosyalizme İhanet*”,<http://www.wsws.org>. (24 Ağustos 2004)(Bu kaynak, Prof. Dr. Vadim Rogovin tarafından, aralık 1996 tarihinde Ruhr Üniversitesinde verilmiştir.) .

Schaffer, E. ve Turley, G. (2000) “*Effective Versus Statutory Taxation: Measuring Effective Tax Administration in Transition*”, European Bank Working Paper No: 437.

Sheehy, A. (1995) “*A Bankrupt System, Nationalism and Personal Ambitions The Demise of The USSR: From Communism to Independence*”. Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995.

Şahin, H. (2002) “*İktisada Giriş*”, Altıncı Baskı, Ezgi Kitapevi Yayınları, Bursa.

Trotsky, L., (1998) “*İhanete Uğrayan Devrim*”, çev: Ayla Ortaç, YazınYayıncılık.

UNDP, “*Poverty in Transition, Regional Bureau for Europe and the CIS*”, July 1998.